

Liivi usundi mandumisprotsess.

Nagu vanade kommete ja uskumuste funktsionaalse rakenduse ununemisel moonduvad ka toimingud ise degenereerumise suunas, nõndasama moonduvad keeleliseltki terminite tähendused. Sellepärast olen pannud usundiliste oskussõnade etümoloogia kõrval erilist rõhku nende semasioloogiale, et fikseerida sõnade päritolu kõrval ka nende kaudu tõlgitsetava ideoloogia ja kujutelmade koosseisu järkjärgulist arengut või mandumist. Vähe on ainult sellest, et tehakse kindlaks teatud lainu päritolu, vaid tarvis on määratella veel vastava termini või motiivi funktsioon ja ideoloogia niihästi selle siirdumisel lainuna ühest kultuurimiljööst teise kui ka selle edaspidisel tradeeringul uues miljöös. Nõnda viisi rida mõisteid nagu külming, kurat, võlu, halltõbi, patt, süda jne. on leidnudki mu »Liivi rahva usundi« eri köidetes tavalisest laialdasemat käsitletu. Nimetaksin sellist uurimisviisi sünteetiliseks, millega taotlen probleemistiku terviklikku selgitust ja lahendust. Ma ei püstita kitsendavaid eesmäärke ega ülesandeid uurimisala piiramiseks nagu näit.

ainult keelelise või ainult ainelise rahvaloomingu uurija või ainult muinasjuttude või ainult rahvalauludega tegeleja, vaid käsitlen kõiki küsimusi, mida ainek ise esile nihutab ja üles kergitab, jälgides ainekku seejuures mitte ainult võrdlevalt ega ajaloolis-geograafiliselt, vaid ka bioloogiliselt, funktsionaalselt, stadiaalselt, kultuurilooliselt, keeleliselt, etniliselt, psühholoogiliselt, ideoloogiliselt jne. Viimatimainitud ideoloogilise protsessi analüüs on juhtind mind üsna uudsele käsitelule kristluse ja rahva-eetika läbitöötusel. Seejuures avaneb meile, kui arenematta on liivlaste süstemaatika, dogmaatika ja eetika, millest võime järeldada, et see rahvas ei ole sünnitand suuri usufanaatikuid ega ammu mitte usuteoretikuid, ei prohveteid ega usu-uuendajaid, ei templipuhastajaid ega mõjuvõimsaid jutlustajaidki mitte. Liivi rahvas ei ole olnud normatiivne ega agressiivne, ei ole põdend härrastõu egomaaniat ega mingit messianismi, vaid on taganend, alistund ja kadund pääletungijate ja vallutajate võidurõõmuks. Liivi usundi põhibaas on nagu eestigi usundil küll orientaalne ja selle algseks kodumaaks on olnud *Eurasia Septentrionalis*, kuid eesti omast liivi usund on veelgi tugevamate läänemaiste päälislaademetega, mis on lämmatandki manduma ja kiratsema, hajuma ja hävinema algupärast elutunnet ja mõtteviisi, elukäsitust ja maailma-vaadet, ellusuhtumist ja väärtusteadvust. Kui liivi rahvas sureb praegu välja, siis ta surebki õigeaegselt, sest liivipärast ei ole tal varsti enam kuigi paljut säilund. Nagu liivi orientaalne fatalism on moondund ajaga läti õnneemade usuks ja algsest passiivset hoiakut järeldava paratamatuse tunnetamine on muutund lätipärast aktiivseks õnne taga-ajamiseks, nõndasama on paratamatu ka kogu liivluse lätistumine ja ühe Ida eelposti järjekordne mädakspehkimine ja kokkuvarisemine Lääne rajal, kokkuvarisemine, millele järjekorras võib oodata ja ennustada veel teisigi, kui rahvuslik elujõud ja omapära ei suuda enam vastustada võõraid moe-voole ega mõjusid. Kui vastupanu võõrastelle muutub võõraste vabatahtlikuks orjamiseks, siis surm ei ole enam kaugel ja surm on siis ka ära-teenitud lõppu väärt.

Liivi usundi jäädvustamiseks teaduselle oli tõesti viimne aeg: praegustrev vanem põlv mäletab veel palju ja usub ka veel palju sellest, mida mäletab, kuna päälekasavavad sugupõlved ei mäleta enam kuigi paljut ega usu sedagi. Olen püüdnud kontrollida liivi rahvamälu ulatust ja intensiivsust, et selgitada nõndaviisi selle usaldatavust ja autentsust rahvapärimeste tradeerimisel. Perekondlik ja kodukoha kroonika Liivi ranniku külades ulatub tavaliselt viis-kuus sugupõlve tagasi, erandlikult kuni üheksa sugupõlve, mis tähendab, et oma esivanemate täpsalt fikseeritud mäletamine ulatub mõnikord kuni Rootsi valitsemisega välja, sage-

damini aga küll ainult kuni Põhjasõjani või veelgi hilisema ajani, mille ilmetust ületab kaugemast ajast ainuüksi mõni ebamääraseks kulund või juba üliloomulikuks koloreeritud memoraat mingi erakordse, anormaalse, tavalisest kuidagi erineva kohta (vt. LRU I 32, 168, III 181 jt.). Siiski olen tundnud otsekui minevikku ennast elustumas, kui 1920-ndais aastais olen vestelnud raukadega, kes on sündind mitte ainult 1840-ndais ja 1830-ndais, vaid koguni 1820-ndais aastais. Kuolka-külas kohtasin suvel 1920 vanameest, kes väitis enda sündinuvat tollal, kui Napoleon käis Moskvas (s.t. 1812 või õigemini ta oli sündind küll sootu 1811), ja kes läks kõbusana veel vikatiga heina niitma. Ometi ma ei saand selliste hauaäärsete käest enam kuigi paljut usundiloolist materjali. Nad mäletasid reljeefsemalt ainult reaalelu konkreetseid fakte, kuna uskumuste tradeerimiseks nende mälu oli osalt tõmpund, terminid ununend, motiivid laialivalguvaiks haihtund. Liivi usundi parimad jäädvustajad on sündind 1860-ndais ja 1870-ndais aastais ja on kasvand üles veel täitsa liivikeelses miljöös (nimesid vt. LRU I 6). Vana suulise tradeeringu kontinuiteedi lõtvumist ja lõplikku murdumist on põhjustand kõige enam kaks tegurit: siirdumine läti kõnekeelele ja moodsa tsivilisatsiooni uude kultuurimiljöösse. Mõlemad tegurid avaldasid oma mõju paaril aastakümnel juba enne I Maailmasõda ja laiendasid seda veelgi intensiivsemaks pärast Latvija iseseisvumist, mil maareformiga paisati rannik täis läti umbkeelseid asunikke, liivi rahvuskultuurilist ega administratiivset autonoomiat ei suvatsetud teostada, vaid aina teravnes läti kooli, trükisõna, kiriku ja koguni šovinistliku sallimattuse rünnak kõige liivipärase vastu. Lätlased ei taiband, et kõike seda, mida nad õigustavad iseendile liivlaste suhtes, sedasama võivad analoogiliselt õigustada endile suuremad rahvad ka lätlaste suhtes. Ainsaks vastumõjukuks liivluse õhutamisel oli eesti-soome hõimutöö romantika, mis jõudis oma haripunktile Liivi Seltsi asutamisega 1923, liivi segakoori külaskäiguga Eestisse 1925 ja liivi koolilaste ekskursiooniga Kaupo muistse linnuse juurde 1927. Kuid romantika osutus võimetuks pehmemdama karmi tõelust ja pikendama kasvõi kunstlikultki liivluse eluiga: egoism, materialism ja utilitarism, need moodsa »kultuuri» suurimad hingelised häired, on nakatand ka Liivi ranniku massipsüüket niivõrd üldiselt, et erandid ei ole suutnud panna end enam maksma. Iseloomustav selle rahva elujõuetuselle on saatuse veelkordne ironia, et ainus liivlane, kes sai ülikoolihariduse, ei ole osutand mingit rahvuslikku võitluse- ega loomingu võimet, kohuse- ega vastutusetunnet ega isegi aktiivset huvi oma sureva liivluse säilitamiseks.

Lõpuks tuleb tähistada, et suulist tradeeringut järjest enam tahaplaanile on tõrjumas literaarne ülekanne raamatuist ja ajakirjan-

dusest. Ei saa just ütelda, et kirjanduse tagasimõju suuliselle traditsioonile põhjustanuks liivlaste juures sellist lopsakat pseudomütoloogiat nagu eestlaste ja lätlaste juures. Kuid »vanavanemate» käest või siitsamast oma kodukülalt kuulnud pärimuste kõrval on kuulnud paljugi koolist ja kaugemalt, meresõidul ja raudteel, sõjaväes ja sõjapõgenikuna sootu võõrsil. Ja veel enam on loetud raamatuid või ajalehist, mida mäletatakse sageli täpsalt päälkirjatada. Kirjanduslikke laine on aidand rahvapärastada koguni ka uurijate ja vanavarakogujate huvi teatud termini vastu. Selleks terminiks on olnud veeneitsi nimetus *n o o r a*, mida peeti algul ekslikult originaalseks, kuid mis hiljem osutus hoopis kirjanduslikuks lainuks läti pseudomütoloogiast (vt. LRU I 138 jj.). Et sel terminil ei ole vähimatki kontinuiteeti vanemate lademetega pärimustega, paljastub kõigepäält juba tõsiasjast, et noora on tuttav nooremaile enam kui vanemaile, nimepidi enam kui sisuliselt mõne motiivi või jututüübi külge seotuna; teda tuntaksegi selgesti koolist või raamatust õpitud oskussõnana, mis on võhivõõras kõigile liivi usundi kuldsuile ja kirjaoskamatuile vanakesille. Võrdluseks meenutagem kontrasti, et näit. külmking seevastu on võõras ja ununend just nooremaile, pole kustki loetud ega õpitud, vaid püsind meeles ainult vanemaile lapsepõlve-mälestusena ja tavaliselt ühenduses ikka teatud motiivi või jututüübiga. Just niisama on koondund põlvest põlve suuliselt tradeeritud võlu-termini ümber teatud kindlad jututüübid hingeloomast ja nõidadepeost, kuna alles äsja kirjandusest lainatud ja rahvapärastamatta noora puhul midagi selletaolist pole toimund. Selles avaldubki oluline vahe suulise rahvapärimuse on uue kirjandusliku lainu laadis: ununemine virrvarritab mõlemaid nii keeleliselt kui sisuliselt, tänapäeva suhtumine ja käsitletu suurendavad mõlemate puhul juhuslikkuse ja eba-järjekindluse tegureid, kuid kõige selle taga avastame suulise tradeeringu puhul ikkagi stereotüüpseiks kristalliseerund püsivaid motiive, kuna värskel literaarne tradeering ei ole osutund veel võimeliseks sooritama sellist pärimuse massile üldkehtivaks kristalliseerumise protsessi.

Milliseil motiividel ja kujutelmadel on eeldusi saada traditsionaalseiks ja elujõulisiks ühe või teise rahva pärimusis? — Nende rahvapärastumist ja levingut ajas või ruumis soodustavad üheltpoolt looduslikud, kliimaatilised, majanduslikud, sotsiaalsed jne. tingimused, teiselt poolt aga vastav hoiak ühe või teise rahva sisemises olemuses, hingelaadis ja vaimuses. Kliimaatilised ja looduslikud tegurid on mõjustand küll näit. halltõve-motiivide kodunemist Liivi rannikul, kuna näit. libahundi puhul sellist põhjust kuidagi ei saaks väita. Rannikumiljöö kalurikülades on paisutand muidugi meremütoloogia populaarsust, kuid ometi on näit. samasuguses ümbruses elavate Eesti ranniku rootslaste usund tunduvalt

erinev liivi usundist, nagu võime võrrelda Russwurni ja Kleini ülevaadete põhjal: rootsi kalureile eriti omased on kratid, maa-alused, kodukäijad, hiid, jah, koguni katk, kuna liivi kalureile omasemad on loodushaldjad. Et rahvapärимused püsiksid elujõulised ja levinguvõimelised põlvest põlve, nad peavad vastama rahva hingelaadile ja vaimuselle. Niipea kui see seos katkeb, katkeb ka rahvapärимuse edasikanne. Sellist seose katkemismomenti kõige efektiivselt võisin jälgida Mustanumküllas, kus liivi keelt ei kõnelda enam kuski, kuid mõnes peres vanemad inimesed vähemalt veel oskavad. Kui käisin säälses esmakordselt noore lootusrikka üliõpilasena 26. juulil 1920, siis kohtasin Mustanõmmel jutuka eide, kes tradeeris veel ilmselt elavate pärимustena rohkesti motiive ja sugereeris teisigi koduküla liivlasi jutustama mälestusi noorpolve miljööst, kuni lõpuks elujulgelt naljatati, et kümne aasta pärast siin külas läti keelt ei osatagi enam, vaid kõneldakse ainult liivi keelt. Kui läksin aga kümne aasta pärast 28. juulil 1930 uuesti Mustanumkülla elus küllalt vintsutatud keskurina, siis jõuline eideke oli varisend vahepääl juba hauda, ja mul oli palju vaeva liivi keele oskajate ülesotsimisega, keda kogu küla päält ei leidundki enam kümnet inimest. Sajandi vahetusel 1900 paigu kõneldud ka Mustanõmmel veel liivi keelt. Nüüd oli küla kuuest põhitaluks ainult Kõlma-talu püsind veel liivi perekonna käes, kuna muud talud olid läind sisemaalt tulnud umbkeelsete läti perekondade omandusse, samuti ka valdav osa uutest asunikukruntidest. Viimased liivi keele oskajad siin külas olid kasvand üles küll patriarhaalses miljöös, kuid olid raputatand koos vanaaegse miljöoga ka emakeele ja siirdund läti kõnekeelele mitte ainult sega-abieludes, vaid koguni siis, kui mõlemad abikaasad olid liivlased. Oli märgata, et eriti just naisperet uus mood ja elutunne oli nakatand enam kui konservatiivsemaid mehi. Naised otse edvistasid oma emakeele unustamisega, häbenesid oma liivi päritolu ja suhtusid väga halvaks panevalt liivlusesse. Üks upsakas naine nõudis üleoleva irooniaga iga liivikeelse sõna eest vähemalt ühe läti tasuks, teine pilkas veelgi põglikumalt: »Mis selle liivi keele eest saab kah? Kas maad või maja? Kas hanesid või ainult kana?» Materialistlikult, utilitaristlikult ja egoistlikult meeletatud naine näitas otsekui solvunult oma poolikulle majale, mida ta mees ja poeg parajasti ehtasid, ja küsis vihaseks nagu parastades või süüdistades kedagi: »Kas see liivi hobusekeel annab meie majale katuse pääle ja pehmed sohvad sisse?!» Tõsise ja soliidid käitumisega mees tundis piinlikkust oma naise emakeele mõnitamisest, kuid 19-aastane poeg naeris isa selja taga lausa ilgelt ja vandus läti keeli vastiku ülbusega, et tema iialgi ei õpi ühtki »hobusekeele» sõna, et tema pole põrmugi liivlane, vaid täitsa puhastverd lätlane ja et tema need »lõ-

lid» liivi patrioodid kord kupatab siit rannikult kõik ära merre. Nõnda plahvatus siin välja fanaatiline viha oma enda häbenetava päritolu, ümbruse ja mineviku vastu, mis tavaliselt ikka iseloomustab oma vere, keele ja meele salgajaid ning reetjaid. Lätlasest kaupmehe liivlasest noor naine oli asund siia külla alles eelmisel talvel pärast pulmi ja oskas liivi keelt hästi, kuid häbenes seda oskust kõige enam ja otse põgenes minu eest, kartes otsekui oma halvutatava päritolu paljastumist ja kogu küla pilke alla sattumist selle »hobusekeele» pärast. Ühes peres mehed olid võtnud end jaanipäeval purju ja hakand siis laulma liivi keeli. Nõnda nõuti nüüd ka minult viina, seletades, et alles siis tulevat tuju ja tahtmine kange keelega veel natukese liivi keelt katsetada. Üks vanadest praalis imelikult kelkida: »Kui meie siin kukume (s.t. sureme), siis rannakeel on läbi siin Mustanum-külas!» See õige väide tekitas mõnes viimses keeleoskajas nagu uhkust ja koguni edevust, mõnes ainult pilget ja alamuskomplekse, mõnes aga ka nukrust ja leina, et nõnda jäljetult lõpebki siis liivlus Mustanõmmel.

Käsikäes liivi keele häbenemisega oli kadund liivlaste elav ja orgaaniline seos oma emakeelse vanavaraga. Purunend ei olnud ainult kiindumus liivi usundilisisse pärimusisse, vaid lõpnud oli üldse respekt ja pieteet nende vastu, nii et polnud enam toimund ka mingit pärimuste kandumist ühest keelest teise ega nende edasielamist lätikeelses miljöös. Liivikeelne sõnastus oli degenereerunud üsna viigaseks nii keeleliselt kui sisuliselt: tuulispää ega virmaliste nimetusi ei mäletatud enam üldse, vikerkaare nimeks pandi pika mõtlemise pääle ekslikult *pitkiz-kõra* (pro -kõr); koguni painaja nimetust ei teatud, vaid üteldi selle asemel *jõd'*; kui kõrvutasin painaja ja halltõve lätikeelsed vasted, alles siis õiendati, et *jõd'* on siiski halltõbi; *sūr-al'* (vt. LRU I 194) arvati olevat mõni kala, vist lõhe sorti. Nagu olid ununend sõnad ise ja nende tähendused, nõndasama läks sassi nende muutmise: kuradi nimetuseks pandi küll *kuře* ~ *kure*, kuid osastavas kobati läbisegi *kuřest* ~ *kuřõ* ~ *ku'rrõ*; *võ'l* deklioneeriti mitmuses *võ'llõd* (pro *võ'lud*) jne. Parajasti kui kontrollisin termineid, kerkis küla kohale raske äike. Läksin parima keeleoskaja majja vihmavarju ja kirjutasin üles viimse liivikeelse muinasjutu Mustanõmmelt, kuidas üks mees läind laulatuselt kalmistulle kutsuma pulma ka oma surnud sõpra, kuidas haud avanend ja peigmees läind alla sõbra juurde mõneks viivuks, tulnud tagasi ja varisend kokku tuhahuniuks, kui selgund, et vahepääl oli möödund mitusada aastat. Jutt mõjus liivi vanamehesse endasse liigutavalt. Väriseval häälel ta võrdles tänapäeval avastatud liivi rahvast muinasjutu peigmehega, kes tuleb hõimlase juurest hauast otsekui sajandite tagant ja variseb nüüd hetkeliselt

kokku. Kui äike möödus, kõndisin piki rannikut tagasi Kuolka-küla poole ja tundsin end samuti surnud hõimlase sõbrana, kes oli tulnud mõneks viivuks liivluse elustuvasse hauda ja sattund siin otsekui sajandite taha jäädvustama hõimurahva vaimuvara, et variseda siis kokku järjekorras juba eestluse kohale üleskerkiva äikese katastroofis.

Oskar Loorits.